

HÜSREV PAŞA, Koca

(ö. 1855)

Osmanlı sadrazamı.

1756 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Mehmed Hüsrev olup Abaza asıllıdır. Küçük yaşta İstanbul'a getirilerek Çavuşbaşı Said Efendi'nin köleleri arasına alındı ve daha sonra Enderun'a kabul edildi. III. Selim'in tahta çıkışının (1789) ardından önce başçuhadar, Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan-ı deryâlığı tayini sırasında (1792) saraydan çıkarak onun mühürdarı ve bir süre sonra da kethüdâsı oldu. Küçük Hüseyin Paşa'nın yanında III. Selim devrinin ıslahat taraftarları arasında yer aldı. Bu sıfatı ona ileride II. Mahmud döneminde yeni orduyu kurmak üzere seraskerlik makamına getirilmesini de sağladı. Hüseyin Paşa'nın yanında iyi bir idareci olarak ön plana çıkamadı. Mısır'ı Fransızlar'ın elinden kurtarmak üzere harekete geçen donanma ile birlikte Mısır'a gitmesi (Mart 1801), hayatının dönüm noktasını teşkil etti. Kaptanıderyâ Küçük Hüseyin Paşa karaya çıkardığı 6000 kişilik kuvvetin başına onu getirdi. Hüsrev Ağa da bir miktar İngiliz askeriyeye birlikte Reşid'i ele geçirerek, Osmanlı-İngiliz kuvvetlerinin Mısır içlerine doğru ilerlemesini sağladı. Ayrıca ilerleyen orduya karşı saldırıya geçen General Belliard'ın kumandasındaki Fransız birliklerini esir aldı. Bu başarıları İstanbul'da takdir edilerek kendisine vezirlik rütbesiyle İzmit sancağı tevcih edildi. Çok geçmeden Mısır valiliğine getirildi (Eylül 1801).

Hüsrev Paşa, Fransız istilasından kurtarılan Mısır'ın karışık durumu ile uğraşmak zorundaydı. Tahakkümünü sürdürmek isteyen kölemen beylerini itaat altına almak için son savaşlar sırasında Rumeli'den Mısır'a getirilen ve çoğu Arnavut olan başı bozuk askerlerine güvenilemeyeceğini de biliyordu. Bu yüzden bir taraftan Kölemenler'le mücadele ederken bir taraftan da Nizâm-ı Cedid askerinin kurulmasına çalıştı. İngilizler'le birlikte Fransızlar'a karşı savaşırken Avrupa askerî teşkilâtı ve harp usulleri hakkında bilgi edinme fırsatı bulmuştu. Fakat başı bozuk askerinin maaşını kesmesi onların isyanına sebep oldu (Mayıs 1802). Hüsrev Paşa, Nizâm-ı Cedid askerine güvenerek âsilerin isteklerini kabul etmeyip onları topa tuttuysa da ertesi gün âsiler üzerine gönderdiği kuvvetler bozguna uğradı. Kaleyi ele geçiren âsiler valinin konakını ateşe verdiler. Güçlkle canını kurtarı

hireliler'in geceleri evlerinin ve dükkânlarının kapılarını açık bırakabildikleri belirtilmektedir (Âlî Mustafa, *Hâlâtü'l-Kâhire*, s. 159). Hadım Süleyman Paşa ikinci Mısır valiliği sırasında İstanbul'a gönderdiği raporlarda, Gucerât hâkimi Bahadır Han'ın bir kısmını emanet için, bir kısmını da askerî yardım talep etmek amacıyla Cidde'ye gönderdiği hazine ve hediyeleri konusunda onu suçlayıcı ifadelerle yer vermiştir.

1537 yılı başlarında üçüncü defa Anadolu beylerbeyi olan Hüsrev Paşa ertesi yılın haziran ayında Rumeli beylerbeyiliğine terfi etti (Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 297^b) ve aynı yıl içinde Kanûnî'nin Boğdan seferine katıldı, 1539'da Castelnovo'nun alınmasında rol oynadı ve Budin'in savunmasında bulundu. Bu başarıları Kanûnî tarafından dördüncü vezir rütbesiyle Kubbealtı'na alındı (1541). 1543'te Estergon ve İstolni Belgrad seferlerine iştirak etti, fetihlerinde önemli rolü oldu. O sırada Hadım Süleyman Paşa vezîriâzam, Rüstem Paşa da ikinci vezirdi. Bir rivayete göre ikinci vezirlik makamında Hüsrev Paşa, üçüncü vezirlikte ise Rüstem Paşa bulunuyordu (Peçuylu İbrâhim, I, 29, 47). Öteden beri aralarının açık olduğu Süleyman Paşa'ya Rüstem Paşa'nın da entrikalarıyla bir divan toplantısında hançer çekecek kadar işi ileriye götürün Hüsrev Paşa 13 Ramazan 951 (28 Kasım 1544) tarihinde vezirlikten azledildi. Bu arada rakibi Süleyman Paşa da vezîriâzamlıktan alındı ve yerine Rüstem Paşa getirildi. Vezirlikten alınmasının verdiği üzüntü ve ümitsizlikle günlerce, bir rivayete göre on yedi gün (Lutfî, s. 434) yiyip içmekten kesilen Hüsrev Paşa bir süre sonra öldü. İstanbul Fatih Yenibahçe'deki muhteşem türbesinde medfundur.

Deli Hüsrev Paşa'yı, savaşta yaralanan Sivas Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya yardım ederken gösteren minyatür (Ârifî Fethullah Çelebi, *Şehnâme-i Âl-i Osmân*, TSMK, Hazine, nr. 1517, vr. 235^adan detay)

Mimar Sinan'ın eseri olan Hüsrev Paşa'nın türbesi, o zamana kadar sadrazamlık makamına yükselmemiş vezir türbeleri arasında en süslüsü ve gösterişlisidir. 952 (1545) tarihli kitâbesinde, "Mezâr-ı Hüsrev Paşa rahmetullâhi aleyh" yazısının sonra, "Hak kıyamette inâyet eylesin / Mustafâ ona şefâat eylesin // İştienler dediler târîhini / Dâim Allâh ona rahmet eylesin" mısraları okunmaktadır (bk. HÜSREV PAŞA TÜRBESİ). Kaynaklarda korkusuz, pervasız oluşu yüzünden "Deli", "Divane" diye anılan Hüsrev Paşa'nın türbesi civarında mektebi, çarşısı ve çeşmesi de vardır (Evlîya Çelebi, I, 319). Ayrıca Mısır beylerbeyiliği zamanında Kahire'de geçit, sarnıç, çeşme ve mektep gibi tesisler, Diyarbekir beylerbeyiliği sırasında burada bir cami, medrese ve hanlar yaptırdığı bilinmektedir. Hüsrev Paşa'nın Halep'teki Hüseyin Camii ve Külliyesi de Mimar Sinan'ın eseridir. Oğlu Kurt Bey, şehzadeliğinde II. Selim'in nedimi olmuş ve bazı yerlerde sancak beyliği yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

TSMA, nr. E. 5221/4; Haydar Çelebi, *Rûznâme* (Feridun Bey, *Münşeât* içinde), I, 462, 472, 479, 498, 507, 543-544, 577, 579, 581, 583, 584; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irâkeyn*, s. 238, 260; Ârifî Fethullah, *Süleymannâme* (nşr. Esin Atıl), New York 1986, s. 139, 183; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 162^a, 163^a, 216^b, 297^b, 304^b, 307^b, 310^b, 332^b, 366^a, 368^b, 369^a; a.mlf., *Selimmâme* (nşr. Ahmet Uğur – Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 382, 401, 414, 441; Sâî, *Tezkiretül'l-bünyân*, s. 36, 44; Âlî Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5959, tür.yer.; a.mlf., *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâtü'l-zâhire: Muştafâ 'Âlî's Description of Cairo of 1599* (nşr. ve trc. A. Tietze), Wien 1975, s. 71, 159; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 29, 47, 206, 219, 258; II, 20; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 319, 356-357; *Hadikâtü'l-vüzerâ*, s. 28; Hammer (Atâ Bey), IV, 193-194; V, 14, 70, 259; Lutfî, *Târih* (nşr. Âlî Bey), İstanbul 1341, s. 284, 331, 351, 358, 369, 433-434; *Sicill-i Osmânî*, II, 272; Danişmend, *Kronoloji*, II, 23, 27, 44, 65, 123, 165, 219, 222, 247-248, 310, 335; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 72, 503; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 274, 338, 549, 550; J. - L. Bacqué-Grammont, "Divane Hüsrev Paşa'nın Su-î İstimâllerine Dair Bir Rapor", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: 1071-1920* (ed. Osman Okyar – Halil İnalcık), Ankara 1980, s. 75 vd.; a.mlf., "Notes et documents sur Divâne Hüsrev Paşa", *RO*, XLI/1 (1979), s. 21-55; a.mlf., "Khosrew Paşa", *EF*² (Fr.), V, 36; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul 1985, s. 271; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807*, Ankara 1988, s. 108-109; Fevzi Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Planı", *TTK Belleten*, IV/13 (1940), s. 59, 60, 61, 62, 63, 77, 80-82; Ara Altun, "Deliller Hanı", *DİA*, IX, 140-141.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

rabilen Hüsrev Paşa Mansûre'ye gelerek halktan 90.000 riyal vergi topladı ve durumunu sağlamlaştırmaya çalıştı. Ancak Tâhir Paşa'nın saldırıları karşısında Dimyat Kalesi'ne çekildi. Burada, Hicaz'a gitmek üzere limana gelen yeniçerileri yanında alıkoyarak savunma hazırlıklarına başladı. Bu sırada Kahire'de Hüsrev Paşa'nın yerine Tâhir Paşa vali kaymakamı oldu. Böylece bir yıl üç ay yirmi bir gün süren Hüsrev Paşa'nın Mısır valiliği son buldu. Cebertî onu idaresi fena, kan dökücü ve tedbirsiz bir vali olarak vasıflandırır. Valiliği sırasında maiyetinde bulunan Ârif Ağa da onun cesur olmakla beraber Mısır'da çok idaresizlik gösterdiğini ve halka karşı sert davrandığını kaydederek (Atâ Bey, II, 123).

Tâhir Paşa çok geçmeden askerler tarafından katledildi ve olayları geriden idare eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Kölemenler Mısır'a hâkim oldular. Bu sırada Dimyat'ta bulunan Hüsrev Paşa'ya Selânik sancağına tayin emri geldi. İstanbul'da onun hadiselerin gelişmesini bekleyerek Mısır'ı bırakmayacağı endişesi vardı. Hüsrev Paşa Kölemen beylerinden Berdîsî Osman Bey'e karşı savaşı kaybederek Dimyat'ı bırakmak ve Abaza Kalesi'ne kaçmak zorunda kaldı (4 Temmuz 1803). Berdîsî tarafından burada da kuşatılan Hüsrev teslim olmaya mecbur edildi. Kölemenler, kendilerini Mısır'dan atmak ve karışıklıklara sebep olmakla suçladıkları Hüsrev'i Kahire'ye götürdüler. Bir aralık Özbekiye'ye kaçmayı başardıysa da Arnavutlar tarafından yakalanarak tekrar Kölemenler'e teslim edildi. Sekiz ay sonra Kölemenler aleyhine dönen Mehmed Ali tarafından hapisten kurtarılarak Özbekiye'de vali konağına götürüldü. İskenderiye muhafızı Hürşid Paşa Mısır valiliğine geçerken Hüsrev Paşa da Diyarbekir valiliğiyle oradan ayrıldı (Nisan 1803). Bir yıl sonra Selânik valiliğine getirildi. Ardından Rumeli'nin çeşitli yerlerinde valilik yaptı. 1806'da Bosna, 1808'de ikinci defa Selânik ve 1809'da Silistre valisi ve Tuna sahilleri seraskeri tayin edildi. Aynı yıl bir müddet Kocaeli sancağına çekildi. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus harbi sırasında sefere gitmekle görevlendirildi. Haziran 1810'da 6000 kişilik muntazam ordu ile Dâvud Paşa sahrasına gelen Hüsrev Paşa'ya Varna seraskerliği verilerek derhal savaşa gönderildi. Nisbeten iyi tâlim görmüş askerleriyle Avrupalılar'ın harp usullerine uygun hareket etmeye çalışarak İstanbul'dan mühendisler istedi (Şânîzâde, I, 362). Savaşta gösterdiği başa-

rıları takdir edildiği için Kocaeli valiliğinden kaptan-ı deryâlığa getirildi (22 Ocak 1811). Donanmanın başında Karadeniz'e çıkarak Ruslar'a karşı askerî harekâtta bulundu. Rusya ile yapılan savaşın sona ermesinden sonra İstanbul'a döndü (20 Eylül 1812). Bu arada Teke-ili bölgesinde çıkan isyanı kısa sürede bastırdı.

Hüsrev Paşa, hâmisî Sadrazam Rauf Paşa'nın azlinden sonra mevkiini koruyamadı. Hâlet Efendi'nin de tesiriyle kaptan-ı deryâlıktan azledilerek Trabzon eyaletine tayin edildi (Şubat 1818). Bundan sonra daha başka valiliklerde de bulundu ve Erzurum valiliğine nakledildi. Kendisine şark seraskerliği görevi verilerek (Ekim 1820) sınır boylarındaki aşiretlerin sebep olduğu, Osmanlı-İran ilişkilerine zarar veren olayları önlemesi emredildi. Hüsrev Paşa da Sivas ve Gümüşhane'den gelen yardımcı kuvvetlerle beraber bu kabilelere karşı harekâtta bulundu. Fakat Bayezid sancağı mutasarrıfını azlederek buraya kendi adamlarından birini tayin ettirmek istemesi mutasarrıfın silâhla karşı koymasına sebep oldu. Olaya aşiretlerin de müdahale etmesiyle işler daha da karıştı. Bundan faydalanan İranlılar Bayezid, Bitlis ve Erçiş'i istilâ etti. Bâbüâlî, olayların bu noktaya gelmesinden Hüsrev Paşa'yı sorumlu tutarak onu tekrar Trabzon valiliğine tayin etti (Kasım 1821).

Bu sıralarda patlak veren Mora isyanı bütün adalara yayılma istidadı gösterince Hüsrev Paşa cesurluğu ve denizcilikteki tecrübelerinden dolayı ikinci defa kaptan-ı deryâlığa getirildi (9 Aralık 1822). Donanma ile Mora yarımadası etrafında dolaşarak isyancıların denizle irtibatını kesti. Bu arada Mısır'a kadar uzandı. İsyanlılara karşı oğlu İbrâhim Paşa kumandasında Mora'ya bir ordu göndermiş olan Mehmed Ali Paşa eski rakibini görünüşte gayet iyi karşıladı. Padişaha bağlılığını teyit etti. Mora'da Serdar Reşid Paşa kumandasına 12.000 seçkin asker verdi. Hüsrev Paşa, bu kuvvetleri ve mühimmatı İskenderiye'den gemilere yükleyerek Mora'ya getirdi. Bununla birlikte Misolonghi muhasarasında (1825-1826) Mehmed Ali'nin oğlu ile aralarında geçimsizlik baş gösterdi. İbrâhim Paşa donanmayı, dolayısıyla Hüsrev Paşa'yı tamamiyle kendi emri altına almaya çalışıyordu. Hüsrev Paşa kuşatma sırasında vazifesini hakkı ile yerine getirdi. Yardım için gelen Rum gemilerini engellemeyi başardı. Fakat Mehmed Ali Paşa Bâbüâlî'ye gönderdiği yazılarda onu kabiliyetsizlikle ve korkaklıkla suçladı. Kaptan-ı deryâlıktan az-

ledilmezse gönderdiği orduyu geri çekeceğini bildirdi (mektuplar için bk. Lutfî, I, 312 vd.). II. Mahmud, Hüsrev Paşa'nın muhasara sırasında büyük yararlık gösterdiğini ileri sürerek değiştirilmesi isteğini bir hatt-ı hümayunla reddetti. Padişahın Mısır'da tehditkâr bir duruma gelen Mehmed Ali'ye karşı Hüsrev Paşa'yı tutması onu aynı zamanda kendi siyasetinin de kahramanı haline getirdi. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın ısrar ve tehditleri karşısında Bâbüâlî Hüsrev Paşa'yı görevinden almak zorunda kaldı (9 Şubat 1827). Hüsrev Paşa, bizzat padişah hattıyla Akdeniz Boğazı'nın Anadolu yakasını koruma göreviyle birlikte Anadolu valiliğine tayin edildi. Böylece Mehmed Ali Paşa hem rakibini alt etmiş hem de padişahın iradesini bozmuş oldu. Navarin bozgunu (20 Ekim 1827) Mora'daki Mısır ordusunu kötü bir duruma soktuğu zaman İbrâhim Paşa yeni donanma kumandanının da hâlâ Hüsrev Paşa'nın tâlimatı ile hareket ettiğini öne sürerek felâketin sorumluluğunu ona yükledi. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın devlete karşı tehditleri arttıkça Hüsrev Paşa'nın padişah nezdindeki nüfuzu kuvvetlendi. Hüsrev Paşa ileride Mısır meselesi patlak verince mücadelenin kahramanı oldu. Esasen Mehmed Ali de padişahın Hüsrev Paşa'ya gösterdiği bu itimadı bir şikâyet konusu yaparak asıl siyasî gayelerini bir şahsî mesele şekline sokma kurnazlığını göstermekten geri kalmamıştır. Böylece imparatorluğu yıllarca temelinden sarsan Mısır meselesi, görünüşte Hüsrev Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasındaki eski rekabetin bir devamı gibi görünür.

Hüsrev Paşa eskiden beri askerî ıslahata taraftar olarak tanınıyordu. Son kaptan-ı deryâlığı sırasında donanmada bir Fransız öğretmeninin idaresinde Batı usullerine göre bir nizâmiye taburu yetiştirmesi padişahın takdirini kazandı. Bu sebeple yeniçeri askerinin kaldırılmasından (1826) sonra Avrupa usulünde yeni bir ordunun kurulması işi de ona verildi. Ağa Hüseyin Paşa'nın yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye seraskerliğine tayin edildi (Nisan 1827). Hüsrev Paşa donanmada yetiştirdiği nizâmiye taburunu serasker kapısına nakletti. Burada öteki askerleri de yeni usule göre tâlim ettirdi. Padişahın önünde yaptırdığı bu tâlimler çok beğenilerek bütün orduya teşmil edilmesi emredildi. Hüsrev Paşa'nın donanma nizâmiye taburuna giydirmiş olduğu kırmızı fes ordunun serpuşu olarak kabul edildi. Bu tarihlerde İstanbul'da

bulunarak kendisini gören Ch. MacFarlane onun dinamik kişiliği, atılğanlığı ve cesaretiyle padişahın hizmetindeki en faal kumandanlardan biri olduğunu ve askerî ıslahatta önemli rol oynadığını kaydetmektedir (*Constantinople in 1828*, tür.yer.).

Yeni ordu henüz yeterli ölçüde kuvvetlenmediği için Hüsrev Paşa Rusya ile çatışmaya taraftar değildi. Ruslar saldırıncaya kadar bir barış politikası izlenmesi konusunda hükümeti ikna etmişti. Fakat haris bir karaktere sahip olduğundan Bâbîâlî'de ve devletin genel siyaseti üzerinde birinci derecede rol oynamak istiyordu. Bu buhranlı dönemde her şeyin ordunun durumuna bağlı olması onun bu amacına yardım etti. Ruslar'a karşı ordu kumandanı olarak gönderilen Ağa Hüseyin ve Halil paşalardan sonra sadrazamı da ikinci ordunun kumandanı olarak cepheye gönderтті (Temmuz 1828). İstanbul'da yegâne nüfuzlu kimse olarak kaldı. Bir süre sonra kendisinin seraskerliğe gelmesine yardım etmiş olan Sadrazam Selim Mehmed Paşa'yı görevden aldırıp yerine İzzet Mehmed Paşa'yı getirtti (24 Ekim 1828). Üç ay beş gün sonra onu da azlettirip kendi kölelerinden Reşid Mehmed Paşa'yı tayin ettirdi (28 Ocak 1829). Devleti ve orduyu tamamen avucunun içine almak için Rus cephesinde bulunan serasker Ağa Hüseyin Paşa'yı azlettirmeyi de başardı. Fakat o bu azil ve tayinlerle uğraşırken Ruslar Balkanlar'ı aşarak Edirne'ye kadar geldiler. Hüsrev Paşa, hekimbaşı Behcet Mustafa Efendi ile birlikte padişaha barış yapılmasını söylemekten başka çare bulamadı. Toplanan bir meşveret meclisinde Yunan meselesinde Avrupa'nın istediği çözüm şekli kabul edilerek savaşa son verilmesi kararlaştırıldı. Hüsrev Paşa, İstanbul halkını silâhlandırmayı planlayarak ve bazı bozguncuları idam ettirerek savunma tedbirleri almaya ve paniği önlemeye çalıştı. Ancak halkın ihtisab rûsûmunu koymakla suçladığı ve Batı âdetlerinin yayıcısı olarak gördüğü Hüsrev Paşa'ya karşı nefreti daha da arttı. Onun eseri sayılan Asâkir-i Mansûre aleyhindeki cereyan kuvvetlendi. Bir halk isyanı ile her şey bir anda yok olabiliyordu. Hüsrev Paşa bu tehlikeli durum karşısında son derece cesur ve enerjik hareket etti. Her gün İstanbul'u kol gezerek bozguncuları sindirdi. Fakat İstanbul halkını silâhlandırıp ordu oluşturmak planından da vazgeçmek zorunda kaldı. Barış şartlarını bildirmek üzere Fransa, İngiltere ve Rusya elçileri "reis efendi"nin ya-

lısına davet edilince Hüsrev Paşa da hazır bulundu. Padişah, sadâret kaymakamına gönderdiği bir yazıda bütün toplanılara Hüsrev Paşa'nın da katılmasını özellikle istemişti. Hüsrev Paşa'nın, "reis efendi" ile birlikte ağır harp tazminatının miktarını indirmek için sarfettikleri bütün gayretler bir netice vermedi. Antlaşma imzalandıktan sonra Rus elçisi Aleks Orlof (Alexej Orlow), Hüsrev Paşa'ya çar adına bir mücevher hançerle bir tulum samur kürkü hediye etmek istediye de padişah hediyeinin kabulüne engel oldu.

Harp ve sulh işlerini fiilen yönetmiş olan Hüsrev Paşa artık nüfuz ve kudretinin en yüksek derecesine ulaşmıştı. Asâkir-i hâssa ve mansûre seraskeri sıfatıyla bütün ordunun ve emniyet teşkilâtının başı olarak bütün devlet iktidarını fiilen kendi eline geçirdi. Bâbîâlî her işte onun da fikrini sormak ihtiyacını duyuyor ve kendiliğinden bir şey yapamıyordu. Savaşın sona tamamlanan ve yeni askerî ıslahatın sembolü sayılan Selimiye Kışlası'nı büyük bir merasimle hizmete açan Hüsrev Paşa, nüfuzundan faydalanarak Bâbîâlî'de hoşuna gitmeyenleri teker teker görevlerinden uzaklaştırdı. Onların yerine çoğu kölelerinden olan kendi adamlarını tayin ettirdi. O sırada mukâtaat nazırı olan Vak'anüvis Esad Efendi de azledilenler arasındaydı. Hüsrev Paşa, başlıca düşmanı olarak gördüğü Rumeli valisi eski sadrazam Selim Mehmed Paşa'yı da azlettirdi. Bununla da yetinmeyerek vezirlik rütbesinin kapıcıbaşığa indirilmesini ve nihayet tevkif edilmesini sağladı. Bu haksız icraatı etrafta hoş karşılanmamakla birlikte kimse ona karşı çıkmaya cesaret edemedi. Onun bu üstün nüfuzu sayesinde seraskerlik 1835'te şeyhülislam-lıkla aynı mertebeye sayıldı (Lutfi, V, 26).

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı-Rus harbinde aşırı isteklerde bulunarak asker göndermemesi ve şimdiki de Akkâ'ya tasallutu üzerine padişah Hüsrev Paşa'yı her zamankinden daha fazla tutmaya başladı. Hüsrev Paşa, 60.000 kişilik bir ordu ile Ağa Hüseyin Paşa'yı Anadolu serdâr-ı ekremliğine tayin ettirerek (Nisan 1832) Mehmed Ali'ye karşı ilk tedbirleri aldı. Böylece Mehmed Ali ile büyük mücadele başlamış oldu. Devleti büyük buhranlara sürükleyen Mısır meselesinin sonuna kadar Hüsrev Paşa mevkiini koruyarak bu mücadeleyi idare etti. Mısır ordusu ilk başarılarından sonra İstanbul'a doğru ilerlemeye başlayınca Ruslar'dan yardım istendi (Mart 1833). Padişah, Büyükdere'de demir atan Rus donanmasını

gezmeye gittiği zaman geceyi Hüsrev Paşa'nın Emirgân'daki yalısında geçirerek kendisine büyük iltifatta bulundu. Hüsrev Paşa, meydana getirdiği orduların Mısır cihâdiyye askeri karşısında bozguna uğradığını gördükten sonra Avrupa'dan askerî öğretmenler ve müşavirler getirmeye önem verdi. Bunlar arasında, 1835'te genç bir subay olarak İstanbul'a gelen Mareşal Moltke de bulunuyordu. Moltke Hüsrev Paşa ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. 20 Ocak 1836 tarihli mektubunda onun sultanından sonra imparatorluğun en kudretli şahsiyeti olduğunu, bedenî bakımından belki dünyada başka bir eşinin bulunmadığını belirttikten sonra bir delikanlının canlılığına, faaliyet ve neşesine sahip seksenlik bir ihtiyar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca dikkat çekecek derecede kırmızı bir yüzü, kar gibi beyaz bir sakalı, büyük ve ucu kıvrık bir burnu, küçük, fakat ışık saçan gözlerinin bu orijinal fizyonomisini teşkil ettiğini, kulaklarına kadar indirilmiş kırmızı fesinin bu fizyonomiyi pek de güzelleştirmediyi, iri başının kısa ve çarpık bacaklı bodur, enli bir vücudun üstüne oturduğunu yazar (*Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s. 22). Moltke, Hüsrev Paşa'nın bu sırada sahip olduğu büyük otoritesinden bahsederken onun mutlak nüfuz ve kudretinin bir başkumandanın yetkilerini çok geride bıraktığını, Prusya askeri teşkilâtına karşı hayranlığını ifade ettiğini, Batılılaşma'ya özendiğini, seraskerlik odasını Avrupa zevkine göre döşediğini, Avrupalılar'la şampanya içmekten çekinmediğini, fakat bütün bunları sırf iktidarı elinde tutmak için yaptığını, gerçekte ıslahata karşı içinden nefret duyduğunu da belirtmektedir. Azliden sonra Emirgân'daki yalısında ziyaret ettiğinde onu tamamen eski Osmanlı âdetlerine dönmüş bulduğunu kaydetmektedir (*a.g.e.*, s. 79). Aslında Hüsrev Paşa III. Selim devrinde ıslahat lâyhalarında ifade edilen askerî ıslahattan daha ilerisini düşünemiyordu. II. Mahmud da her şeye rağmen ona sâdık bir bende olarak güveniyordu. Nitekim İstanbul'da inzibat işlerinden sorumlu olduğundan II. Mahmud'un yaptığı yeniliklere karşı beliren muhalefeti sindirmek için çeşitli yerlere yerleştirdiği casuslarından yararlanmaktaydı.

Hüsrev Paşa'nın kudret ve nüfuzunun en parlak döneminde birden bire seraskerlikten azledilmesi (9 Ocak 1837) herkesi şaşırttı. Bu değişikliği, Hüsrev Paşa'nın yetiştirdiği ve düşünlerini yaptırdığı

iki yeni damat, Halil ve Said paşaların hazırladıkları sanılmaktadır. Nitekim Hüsrev Paşa'nın azlinden sonra birinci damat Tophâne Müşiri Halil Rifat Paşa seraskerliğe getirildi. Hassa ve Mansûre müşirlikleri de birleştirilerek Anadolu seraskerliği unvanıyla ikinci damat Said Paşa'ya verildi. Diğer taraftan Hüsrev Paşa'nın büyük rakibi Mustafa Reşid Paşa ilk defa Hariciye Nâzırı oldu (Haziran 1837). Mansûre hazinesinden 60.000 kuruş emeklilik maaşı bağlanan Hüsrev Paşa ise Emîrgân'daki sahil sarayına kapandı.

Bu şekilde emekliye sevk edilmesinden hiç memnun olmayan Hüsrev Paşa, kendisini Emîrgân'da padişahın saraylarından daha muhteşem bir dekor içinde ziyaret eden Moltke ile konuşurken yalnızlığından şikâyet ediyordu (a.g.e., s. 78-80). Çok geçmeden şeyhül-vüzerâ unvanı aldı; islahatın önde gelen kişilerinden sayılarak o sırada bir çeşit islahat meclisi şeklinde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye reisliğine tayin edildi (23 Mart 1838). Mısır meselesinin ikinci defa patlak vermesiyle de tekrar ön plana çıktı. Devletin siyasetinde yine önemli rol oynadı ve Mısır meselesiyle ilgili olağan üstü meşveret meclisleri onun yalısında toplandı (Lutfî, VI, 9). Fakat Mehmed Ali Paşa'nın kazandığı zaferler üzerine devlet büyük bir buhranın içine düştü. II. Mahmud'un vefatı durumu daha da ağırlaştırdı. Yeni padişah Abdülmecid on yedi yaşında tecrübesiz bir gençti. Hüsrev Paşa bu kritik safhada devletin dizginlerini tekrar eline aldı. II. Mahmud'un cenaze merasimi için Köprülü Kütüphanesi'nde beklemekte olan Başvekîl Mehmed Emin Raûf Paşa'dan mühr-i hümayunu alırdı kendisini sadrazam tayin ettirdi (20 Rebûlâhîr 1255/3 Temmuz 1839). Bu davranışını herkes tam bir gasp olarak telakki etti (Atâ Bey, II, 124; Lutfî, VI, 38-39).

Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığı ele geçirmesi Mısır meselesini bir çıkmaza soktu. İstanbul'a dönmesi için emir gönderilen Hüsrev Paşa'nın düşmanı Kaptanıderyâ Ahmed Fevzi Paşa (Fîrâfî, Hâin) emre uymayarak donanma ile Mısır'a Mehmed Ali'nin yanına kaçtı. Buradan Mısır kuvvetleriyle birleşerek İstanbul'a gelip devleti Hüsrev Paşa'nın elinden kurtarmak emelindeydi. Hüsrev Paşa ortadan kalkarsa Mısır meselesinin de kendiliğinden kapanacağını sanıyordu (a.g.e., VI, 41). Fakat projesinin ikinci kısmını tatbik edemedi. Çünkü Mehmed Ali Hüsrev Paşa'nın azliyle birlikte Mısır ve Suriye'yi de istiyordu. Durumun yalnız Hüsrev Paşa ile

Mehmed Ali arasında şahsî bir meseleden ibaret olmadığı ve baskıyla sadrazamı azletmenin ne anlama geleceği devlet adamlarınca çok iyi biliniyordu (a.g.e., VI, 48). Bu sırada İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya ortak bir nota vererek Mısır meselesinin kendilerine danışılmadan çözülmemesini istediler (27 Temmuz 1839). Notanın kabul edilmesiyle Osmanlı Devleti bir bakıma Avrupa'nın vesâyeti altına girmiş oldu. Bu sırada Londra ve Paris'te Mısır meselesinin çözümü konusunda temaslarda bulunan Mustafa Reşid Paşa derhal İstanbul'a döndü. Hüsrev Paşa'nın muhalefetine rağmen Mısır meselesinde Avrupa'nın yardımını sağlamak için onları memnun edecek bir reform programının ilânına genç padişahı razı etti. Gülhane'de meşhur hatt-ı hümayunu okuyarak (3 Kasım 1839) Tanzimat devrini açtı. Bundan sonra Hüsrev Paşa'nın nüfuzu iyice azaldı. Saray dahil herkes genç Hariciye Nâzırı Reşid Paşa'yı tutuyordu. Reşid Paşa, Hüsrev'in adamı olan Halil Rifat Paşa'yı birden bire seraskerlikten azlettirerek ilk darbeyi vurdu (Mehmed Süreyyâ, s. 75). Bir ay sonra da Koca Hüsrev Paşa azledilerek yerine eski başvekîl Mehmed Emin Raûf Paşa tayin edildi (8 Haziran 1840). Halbuki Raûf Paşa da yaşlıydı. Azlin gerçek sebebi, Mehmed Ali ile öteden beri aralarının açık olması dolayısıyla Hüsrev Paşa iş başında kaldığı sürece Mısır meselesinin haline imkân olmamasıydı.

Sadrazamlığı on bir ay yedi gün süren Koca Hüsrev Paşa azledildikten sonra yalısında ikamete mecbur edildi. Çevresiyle ilişki kurması ve görüşmesi yasaklandı. Tanzimat'a karşı "eski fikirli" olarak muhalefette kaldığından Reşid Paşa'nın Tanzimat hareketini fazla aşırı bulanlarla eski tip islahatçıların dedikoduları, Hüsrev Paşa'ya karşı daha esaslı tedbirler alınması gereğini ortaya çıkardı. Hüsrev Paşa, sadrazamlığı sırasında bizzat tasdik ve yemin ettiği ceza kanunnâmesine aykırı olarak rüşvet almakla itham edilip hakkında dava açıldı. Mesele Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye tarafından incelendi. Kanunnâme ilân edildiği zaman "hatır gönül, rütbe makam ve itibara bakılmayıp umûmen ve mütesâviyen muamele olunacağı" yazılmıştı. Hüsrev Paşa'nın buna uymadığı kanaatine varan meclis onu başka konular dolayısıyla da suçlu buldu. Bundan sonra kendisinin devlet hizmetlerinde kullanılmamasına, vezirlik rütbesinin alınmasına, iki yıl süreyle gözetim altında Tekirdağ'a sürgün edilmesine, tah-

sis edilen 60.000 kuruş aylık maaşın kesilmesine ve aldığı paraların iadesine karar verildi. Vaktiyle sır kâtibi Mustafa Nûri Paşa'dan Yanya'da iken aldığı 125.000 kuruş geri alındı. Bir gece yarısında Kır calılar'dan asker ve top bulundurduğuna dair şâyia çıkarılarak nizâmîye askeriyle evi kuşatıldı ve yalının önüne yanaşan bir vapura bindirilerek Tekirdağ'a sürgün edildi (Temmuz 1840). Koca Hüsrev Paşa Tekirdağ'a gittikten sonra İstanbul'da alacaklı olduğunu iddia eden bazı kimseler dilekçelerle Bâbîâlî'ye başvurdular. Durum Hüsrev Paşa'ya bildirilince o da eşyalarıyla bazı çiftlik ve mukâataalarının devletin kontrolü altında alacaklılara dağıtılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Dilekçe verenler arasında, eskiden kendisinin kölesi olup vezirlik rütbesine ulaşmış kimselerin de bulunması Hüsrev Paşa'yı çok üzdü (Lutfî, VI, 106-108). Böylece Tanzimatçıların en fazla çekindikleri Koca Hüsrev Paşa hem halkın gözünden düşürülmüş hem de İstanbul'dan uzaklaştırılmış oldu. Bundan sonra onun taraftarları da birer birer işten el çektiler yerlerine Tanzimatçıların adamları tayin edildi (a.e., VI, 124).

Koca Hüsrev Paşa Tekirdağ'da bir yıl sürgün hayatı yaşadıktan sonra padişah onun yaşlılığını göz önüne alarak İstanbul'a dönmesine izin verdi (Kasım 1841). Bundan önce Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye reisi Receb Paşa, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa ve Ticaret Nâzırı Fethi Paşa azledilmişlerdi (Mart 1841). Hüsrev İstanbul'a döndükten sonra Mehmed Emin Raûf Paşa da sadrazamlıktan azledilerek (4 Aralık 1841) bu göreve Tanzimatçıların muhalif grubu temsil eden İz-zet Mehmed Paşa tayin edildi. Emîrgân'daki yalısına çekilen Hüsrev Paşa, kendisine tekrar ikbal yolunun aydınlanmaya başladığını görüyordu. Padişahın huzurunda yapılan yeni yıl (1 Muharrem 1262/30 Aralık 1845) merasime katılan Hüsrev Paşa'ya yaşına hürmeten sadrazamlara mahsus tarzda bir nişan verildi ve kendisinin protokolde sadrazamla şeyhülislâm sırasında durmasına müsaade edildi. Aynı zamanda Meclis-i Hâss'a girdi ve birkaç gün sonra da serasker oldu (29 Ocak 1846).

Hüsrev Paşa tekrar iktidara gelince eski serasker Rızâ Paşa taraftarlarını ayıklamaya başladı. Seraskerliği Üsküdar'dan eski yerine, Bayezid'deki eski saraya naklettirdi ve Hassa müşirliğiyle seraskerliği birleştirdi. Devlet memuriyetlerinde önemli değişiklikler yaptı. Vaktiyle kendi-

sine rüşvet suçu yükleyenlerden intikam almak için kendisinden önceki hesapları incelemeye tâbi tuttu. Askerî masraflarında pek çok yolsuzluk ortaya çıkarıldı. Hüsrev Paşa, bir taraftan rakiplerini bu yolsuzluklarla yere vururken bir taraftan da önemli mevkilere kendi adamlarını getiriyordu. O zamana kadar seraskerliğe bağlı olan İstanbul muhafızlığı yerine bir zabtiye müşirliği kuruldu. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa İstanbul'u ziyaret ederek (Temmuz 1846) Hüsrev Paşa ile çok samimi bir görüşme yaptı. Eskiden devletin altını üstüne getiren bu iki yaşlı rakip, aralarındaki düşmanlıkları unutarak birbirlerine "paşa baba" diye hitap ediyorlardı. Hüsrev Paşa'nın bu devirde yaptığı hayırlı işlerden biri bugünkü Harbiye semtindeki Harbiye Mektebi'ni açmak oldu. Mehmed Emin Raûf Paşa'nın azliyle Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden (28 Eylül 1846) sonra Hüsrev Paşa seraskerlikten alınarak yalnız mecâlis-i âliye memuriyeti üzerinde bırakıldı (1846 sonu). Yeni sadrazam Reşid Paşa buna rağmen onun sadârete getirileceği şâyialarından rahatsız oldu. Batılı devletler de girişilen Tanzimat ıslahatını aksatacağı düşüncesiyle tekrar iktidar mevkiine getirilmesini istemiyorlardı. Artık çok yaşlanmış olan Hüsrev Paşa ise Emîrgân'daki yalısına çekilmiş, son günlerini değil şüphesiz yine iktidarı beklemeye başlamıştı. Fakat çok geçmeden vefat etti (13 Cemâziyelâhir 1271/3 Mart 1855); Eyüp'te Bostan İskeleyi'nde yaptırmış olduğu külliyesindeki türbeye gömüldü. Öldüğü sırada yaşı doksanı aşmıştı.

Koca Hüsrev Paşa'nın çocuğu yoktu; pek çok köleyi satın alarak kendi konağında özel hocalar vasıtasıyla evladı gibi yetiştirir ve sonra devlet kapısına çıkarırdı. Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından olan "gulâm sistemi"nin son büyük temsilcisiydi ve bu geleneği kendi nüfuz ve hâkimiyeti için bir araç olarak kullanmak istiyordu. Bu bakımdan eski Osmanlı devlet adamı tipini temsil etmekteydi. Saray muhitini de kendi nüfuzu altına alabilmek için padişahın kızlarını kendi yetiştirdiği kölelerle evlendirmenin yolunu bulur ve düğün masraflarını da bizzat kendisi karşılardı. Kölelerinden otuz kadarı paşa olmak üzere pek çoğu devlet hizmetinde üstün başarı göstermiştir. Daîma güler görünen yüze, çok ince bir zekâyı sahipti. Görenlerin hepsi onun son derece müstehzi ve nüktedan olduğunu söylemekte birleşir. Fakat işgüzar, tedbirli ve cömert vasıflarını da buna ekler-

ler. Yeni Osmanlı ordusunu o kurmuş ve çok değerli kumandanlar yetiştirmiştir. Bir devrin başı başına temsilcisi olan Hüsrev Paşa, XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihinin çok önemli rol oynamış şahsiyetlerinden biridir.

Büyük servet sahibi olan paşa, 1270'te (1854) tanzim edilen vakfiyesine göre 1 milyon kuruş ayırarak çeşitli hayır kurumları için vakfetmiştir. Paranın geliri, bu hayır kurumlarının tamir masrafları ve görevlilerinin maaşları için harcanacaktı. Vakıflarından biri Eyüp'te Bostan İskeleyi'nde yaptırdığı türbe, tekke, kütüphane ve çeşmeden meydana gelen külliyesidir (bk. HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ). Çengelköy, Baklalıköy, Hasköy ve Küçükçekmece'de dört çeşme yaptırmıştır. Ayrıca vakfiyesinde muhtelif camilerdeki imam, müezzin ve vâizlere, Edirnekapı dışındaki Nakşibendî Tekkesi dervişlerine ve kendi kapı halkından bazılarına maaşlar bağlanmıştır (vakfiyesi için bk. VGMA, *Haremeyn Defteri*, nr. 14, s. 214). Hüsrev Paşa'ya ait bir kısım mektuplar, özel kâtipi Çobanzâde Halil tarafından *Müntehabât-ı Müfîde-i Mükâtebe* adıyla bir araya getirilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

VGMA, *Haremeyn Defteri*, nr. 14, s. 214; Atâ Bey, *Târih*, II, 118-127; Şânîzâde, *Târih*, I, 362; C. M. Farlane, *Constantinople in 1828*, London 1829, tür.yer.; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar üzerine Mektuplar* (trc. Hayrullah Örs), Ankara 1960, s. 22, 78-80, 104; Çobanzâde Halil, *Müntehabât-ı Müfîde-i Mükâtebe*, DTCF Ktp., İsmail Saib, nr. 3117; Cevdet, *Târih*, VII, 212-222, 233-236, 255; XII, 6-8, 11, 128-130; Lutfî, *Târih*, I, 32-34, 312-317; II, 29-30, 171; V, 26; VI, 9, 38-39, 41, 48, 106-108, 124; Rifat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1290, tür.yer.; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbetü'l-ve-kâyi*, İstanbul 1290, s. 75, 269; *Sicill-i Osmani*, II, 275; Mustafa Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306, s. 20-23; Faik Reşit Unat, "Hüsrev Paşa'nın İran Elçisi Hüdâdât Han Hakkına Bir Azr Tezkiresi", *TV*, I/5 (1941), s. 369-373; Halil İnalçık, "Hüsrev Paşa", *İA*, V/1, s. 609-616; "Khosrew Paşa Mehmed", *El²* (İng.), V, 35-36.

HALİL İNALCIK

HÜSREV PAŞA CAMİİ

Diyarbakır'da XVI. yüzyılda medrese olarak inşa edilmişken sonradan camiye çevrilen yapı.

Osmanlı idaresinin Diyarbakır'daki ikinci valisi Beylerbeyi Deli Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hüsrev Paşa 1521-1531 yılları arasında bu makamda bulunduğu göre yapı bu tarihler arasında in-

şa edilmiş olmalıdır. Bina, planından da açık şekilde anlaşıldığı gibi aslında medrese (Hüsreviye Medresesi) olarak yapılmıştır. Fakat hayli büyük olan dershanesi mescid olarak da hizmet verdiğinden zamanla müstakil cami durumuna geçmiş ve 1141'de (1728-29) bir minare ilâve edilmiştir. Evliya Çelebi, 1065'te (1655) geldiği Diyarbakır'ın eserlerini anlatırken Hüsrev Paşa Camii'nin Mardin Kapısı yakınında kalabalık cemaate sahip şirin bir ibadet yeri olduğunu belirtir.

Hüsrev Paşa Medrese ve Camii, muntazam işlenmiş kırmızı ve beyaz kesme taşlardan meydana gelen şeritler halinde inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir nişin içinde açılmış olan yayvan kemerli bir kapıdan geçilerek girilen dikdörtgen bir avlunun üç tarafında kare kesitli pâyeli revaklar sıralanmıştır. Sivri kemerli revakların on iki bölümünün üstleri kubbelerle örtülüdür. Bunların arkasında sağda ve solda her biri birer pencereden ışık alan kare şeklinde on hücre vardır. Kible tarafının en ucunda yer alan birer hücre ise dikdörtgen planlıdır ve üstleri beşik tonozla örtülüdür. Bunlarla cami arasına yanlardakilerin ölçüsünde kubbeli birer hücre yerleştirilmiştir.

Avlu girişinin karşısında bulunan cami harimi enine dikdörtgen biçimindedir. Harimin orta kısmı iki yandan kemerlerle sınırlandırılmış olup üstü sekizgen kasnaklı bir kubbe ile, iki yanında kalan bölümler ise beşik tonozlarla örtülmüştür. Harimden bir kemerle ayrılan mihrap beş

Hüsrev Paşa Camii - Medresesi'nin planı

